

Erç
Taranlı

163460



İSLÂM TARİH, SANAT VE KÜLTÜR ARAŞTIRMA MERKEZİ
(IRCICA)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	163460
Tas. No:	949.6 BALİ

BALKANLAR'DA İSLÂM MEDENİYETİ
II. MİLLETLERARASI SEMPOZYUMU TEBLİĞLERİ
Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003

İstanbul, 2006

İslâm Medeniyeti Tarihi Kaynak ve İncelemeleri Dizisi; No. 14

ISBN 92-9063-152-X (Türkçe tebliğler)
ISBN 92-9063-151-1 (İngilizce tebliğler)
ISBN 92-9063-153-8 (Arnavutça tebliğler)
ISBN 92-9063-154-6 (Takım)

İslâm Konferansı Teşkilâtı
İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü
34349, Beşiktaş, İstanbul-Türkiye

Tel: +90 212 259 17 42
Faks: +90 212 258 43 65
E-posta: ircica@ircica.org
Web sitesi: www.ircica.org

© 2006 IRCICA

Önsöz: Halit Eren

Yayına Hazırlayan: Ali Çaksu

Baskı: Birmat Matbaacılık Ltd. Şti, İstanbul

IRCICA Kütüphanesi Katalog bilgileri

Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu (2.: 4-7
Aralık 2003: Tiran)

Balkanlar'da İslâm medeniyeti II. milletlerarası sempozyumu
tebliğleri / editör Ali Çaksu; önsöz Halit Eren.- İstanbul: İslâm Tarih,
Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2006.

xii, 541 s.: res. (çoğu rnk.), hrt., plan; 24 sm.- (İslâm medeniyeti
tarihi kaynak ve incelemeleri dizisi; no.14)

Dipnot var.

ISBN 92-9063-152-X (Türkçe tebliğler) ISBN 92-9063-154-6
(Takım)

1. Medeniyet, İslâm--Balkan Ülkeleri--Kongreler. 2. Medeniyet,
Türk--Balkan Ülkeleri--Kongreler. I. Çaksu, Ali. II. Eren, Halit. III.
k.a. IV. Seri.
949--dos21

XVI. YÜZYIL BULGARİSTAN TOPRAKLARINDAKİ ORTA KOL ÜZERİNDE MENZİL KÜLLİYELERİ

Aleksandar ANTONOV*

Bulgaristan topraklarından geçen Orta Kol üzerinde bulunan menzil külliye-
lerinin meydana gelmesi ve gelişimi Bulgar tarih araştırmalarından ayrı bir
konu değildir. Dikkatinize sunulan bildiri, Osmanlı çağında Bulgar toprakla-
rındaki ulaşım ve iletişime hasredilen, ve ana yollar üzerinde bulunan külliye-
lerin yeni kasabaların ortaya çıkmasında oynadıkları rolü ele alan daha geniş
bir araştırmanın bir kısmıdır.

Kullandığımız tetkik usulleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda, asker, tüccar, dev-
let memuru ya da sefirlerin hızlı ve emin bir şekilde geçmelerini amaçlayan
inşaat teşebbüslerini açığa vuran belge ve kitabe incelemesi ile saha çalışma-
larını birleştirmektedir.

Araştırmamızın konusu, kısmî de olsa mimarî unsurları ayakta kalmış veya
yapıları tahrip olsa da kitabeleri hâlâ korunmuş külliyelerdir. Dolayısıyla,
hâlâ mevcut olan yapı unsurlarını tespit edip fotoğraf çekme ihtiyacı ortaya
çıktı. Bu mimarî eserlerin birçoğu haksız yere ihmale uğrayıp zamanla kasıtlı
kasıtsız harap olmaya başlamış. Araştırmamız, sınırlı da olsa, Osmanlı İmpa-
ratorluğu'nun XVI. ile XVII. yüzyıllar boyunca Orta Kol üzerinde büyük ölçü-
de inşa girişimlerinin tablosunu vermekte ve ayrıca, ulaştırma hatlarının dü-
zeni ile yeni köy ve kasabaların ortaya çıkması ve geliştirilmesi arasındaki
ilişkileri gösterme imkanı vermekte.

Ulaştırma düzeni bakımından Via Militaris yahut Orta Kol, Osmanlı İmpara-
torluğu için pek önemli bir hattır. Bu, İstanbul ve Edirne`yi Batı Avrupa'ya

* Doç. Dr.

bağlayan temel yollardan biridir.¹ Sultanın ordusunun Belgrad'a veya Viyana'ya çabuk varması, ticarî ve diplomatik ilişkilerin emniyeti için önem taşıyan yolun bakımı ve devamına devletin büyük önem verdiği aşıkardır. Orta Kol, sayısı çok olan kervansaray, köprü, cami ve imaret kuruluşuna da sebep olmuştur. Umumiyetle bu yapılar sultan, vezir ve yüksek kademeli memurlar tarafından yaptırılırdı. Masraflarını da vakıflar karşılardı. İmaretler ve diğer umumî yapılar, büyük kompleksler oluşturup eski şehir merkezlerinin mimarî çehrelerini değiştirmektedir, ve bazen de yepyeni kasabaların temelini atmaktadırlar.²

Svilengrad (Cisr-i Mustafa Paşa)

Edirne'den sonra ilk menzil külliyesi Meriç'in Mustafa Paşa Köprüsü yanında kurulmuş ve etrafında yeni kasaba (bugünkü Svilengrad) meydana gelmiştir. Sultan ordusunun ilkbaharlarda taşan nehri çabucak geçmesi muazzam taş köprüünün yapılmasını gerekli kılmıştır.

XVII. yüzyılın Cisr-i Mustafa Paşa kasabasını tasvir eden Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi, köprüünün Koca Lala Mustafa Paşa'nın hayrı olarak, on iki kemerle inşaat edilmiş ve Rumeli'de ustalık örneklerinden biri olarak tanınmış olduğunu söylüyor. Üzerindeki kitabede şöyle yazar:

Bildi merhum Mustafa Paşa
Köprüdür filhakika bu dünya
Geçti merhum dediler tarih
Köprüden geçti Mustafa Paşa.
(1530)³

Köprüünün tam ortasında, sol korkuluğun üstünde, 6 m. yüksekliğinde, 4.40 m. genişliğinde ve 0.80 m. kalınlığında, yontma taştan özel yapılmış bir duvar üzerinde bulunan kitabe hâlâ yerinde duruyor.⁴ Zamanın darbelerine rağmen iyi korunmuş haldedir. İki satırlık Arapça metni şöyledir:

¹ Rumeli'de karayol sistemiyle ilgili Bk. *Heywood, C.* "Some Turkish Archival Sources for the History of the Menzilhane". Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, 4-5 -1976-1977, 40-41.

² *Müderrisoğlu, M.* "16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi". Doktora Tezi. Ankara, 1993, 138-177.

³ *Evliya Çelebi.* Seyahatname, III-IV. İstanbul, 1986, p. 326.

⁴ *Разбойников, А.* Свиленград. Произход на селището и история на жилищата му. Принос към човешката география на българските земи. – Тракийски сборник, № 3, С., 1932, s. 133.

1. هذا جسر أنشأه في اخلافه اعظم السلاطين السلطان سليمان خان بن السلطان سليم خان دام به الأمن
2. والأمان وزيرهما مصطفى باشا وفقه الله لما يشاء واذا أبى المبني الحسنة السنية اصبح تاريخها
حسنة ابدية

1. Hâzâ cisrun enşeehü fi ahlafihî a'zami 's-selatîn es-Sultan Süleyman Han b. es-Sultan Selîm Han dâme bihi 'l-emnu

2. ve 'l-emn vezîrihuma Mustafa Başa vaffakahu'llahu li-mâ yeşâ'u ve iz ebka'l-mebni'l-hasenâtu 's-seniyye esbaha târîhuhâ haseneten ebediyyeten - 935 (M. 1528/29)

Türkçesi:

Bu köprüyü, büyük sultanların halefi Sultan Selim Hanın oğlu Sultan Süleyman Han (zamanında) - emniyet ve eman, sayesinde devam etsün - onların veziri Mustafa Paşa - Allah onu dilediğine muvaffak eylesün - yaptırdı ve en devamlı yapı yüksek iyilikler olduğundan tarihi, "haseneten ebediyyeten" (ebedî iyilik) oldu. (H. 935).

Son iki kelimenin ebced değeri, köprünün inşa tarihini vermekte. Köprü Kanunî I. Süleyman'ın veziri Mustafa Paşa tarafından 935 H. (1528 – 1529) yaptırılmıştır.⁵

Kitabenin yakından tahlili birkaç soru akla getirmektedir. Evliya Çelebi, bu konuda yanlış bilgi vermektedir, diğer tasvirleri umumiyetle tam ve net olmasına rağmen. Evliya'nın verdiği inşa tarihi, kitabede yoktur. Muhtemelen daha sonra uydurulup seyahatnamesine eklenmiş olmalı.⁶ 1529 ilkbaharında Buda'ya sefere giden Sultan Süleyman ile Lala Mustafa Paşa'nın köprü üzerinde karşılaşmalarının tasvirinin de imkansız olduğunu söyleyebiliriz. Sultan Süleyman, Bâb-ı Saadeti 10 Mayıs'ta terk ettiği halde, Mustafa Paşa ise daha Nisan ayında başkentte vefat etmişti.⁷ Evliya'nın, Cısr-i Mustafa Paşa kasabesindeki binaları tasviri muayyen ve tamdır. Müellifin sıraladığı cami, imaret,

⁵ Kitabenin tercümesi ve Koca Mustafa Paşa'nın inşa girişimleriyle ilgili bilgi için Bk *Димитров, Стр., Недков, Б.* Надписът на моста при Свиленград. – Археология, 1963, № 1, 47-48. *Eyice, S.* Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü – Belleten, 1964, № XXVIII, 743-746. *Ayverdi, E. H.* Avrupa'da Osmanlı Mimarî Eserleri. İstanbul, 1982, cilt IV, p. 21, Bulgaristan. *Çulpan, C.* Türk Taş Köprüleri. Ankara, 1975, 153-154. S. Eyice ve C. Çulpan'ın tercümesi, Str. Dimitrov ve B. Nedkov'un kinden farklılık göstermemekte ve Bulgar metni daha erken yapılmış olduğundan Dimitrov ve Nedkov'u zikretmekteyiz.

⁶ *Димитров, Стр., Недков, Б.* A.g.e., s. 47, not 4.

⁷ *E. Çelebi.* A.g.e., s. 327.

mekteп, han, hamam ve çarşı, kasabanın mimarî merkezini oluşturmaktadır. Evliya Çelebi, yapının Mimar Sinan'ın işi olduğunu da belirtmekte.⁸

Kitabenin ortaya attığı ikinci soru, Lala Mustafa Paşa olarak zikredilen zatın kim olduğudur. A. Razboynikov, Koca Mustafa Paşa olduğunu ileri sürmektedir.⁹ Belgrad'tan İstanbul'a giden askerî yolu tasvir eden K. Jirecek, Meriç köprüsünün 1512'de vefat etmiş Mustafa Paşa tarafından inşa edildiğini belirtmekte.¹⁰ Razboynikov'un iddiası, şüphesiz Jirecek'in tesiri altında şekillenmiş olmalı. Koca Mustafa Paşa, Veli II. Bayezid 'in (1511 yılında) ve Yavuz Selim'in (1512 yılında) sadrazamı olup vefat yılı 1512 iken, inşaat ise 16 yıl sonra gerçekleştirilmiştir. S. Dimitrov'un kitabeyi tercümesi, bizi Yavuz Selim'in Damat Mustafa Paşa veya Çoban yahut Lala Mustafa Paşa diye adlandırılan damadına yöneltmektedir.¹¹

Meriç nehrindeki bu köprü sadece büyüklük bakımından değil, mimarî unsurlarının muntazamlığıyla da dikkatimizi çeker. 1534'te, Venedik sefirinin kâtibî Benedetto Ramberti, bu muazzam köprüden geçerken ilk tasvirlerinden birini kaleme almaktadır. Belirttiğine göre, köprü yirmi kemerli ve beyaz mermer yapılı olup, ortasında da hayır sahibi ve masrafı hakkında bilgi veren altın kaplamalı taş levhası bulunmuş.¹² Benzeri bir tasvir, 1547'de İstanbul'a seyahat eden Jaque Gasko'nundur.¹³ 1553'te ise Hans Dernschwam, köprünün Mustafa Paşa tarafından yapıldığını ve 112 adım uzunluğunda ve 23 adım genişliğinde olduğunu kaydetmektedir. Kemer sayısı 21 olarak geçer.¹⁴ 1574'te Orta Kol'dan İstanbul'a giden Pierre Lescalopier, Mustafa Paşa Köprüsü'nün 25 kemerli, kaba yontulmuş mermerden yapılmış olduğunu, ortasında da altın kaplı büyük bir levha üzerinde mavi renkli irice Arapça harflerle hayır sahibi, mimarı ve masrafı hakkında bilgi verilmiş olduğunu kaydetmekte.¹⁵ Seyahatnamelere bakılırsa, yapıldığı malzemesi, kemerlerin sayısı, uzunluğu,

⁸ А.г.у.

⁹ А.г.е., s. 120.

¹⁰ Иречек, К. Военният път от Белград за Цариград и балканските проходи. – БИБ, 1932, т. 4, с. 98.

¹¹ Димитров, Стр., Недков, Б. А.г.е., s. 49. Еуисе, S. А.г.е., s. 743-744.

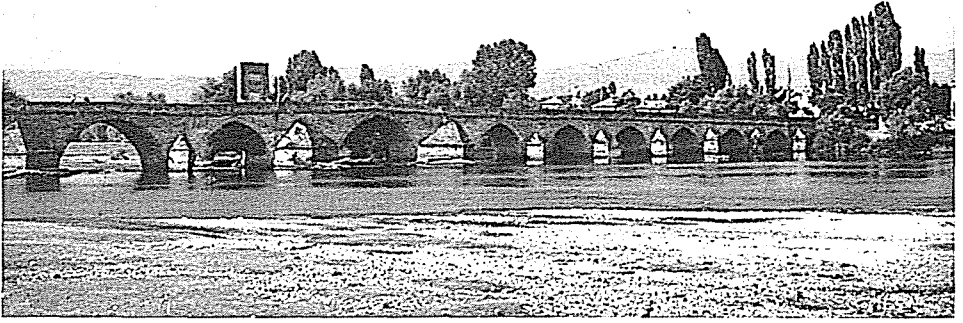
¹² Иречек, К. Стари пътувания през България от 15-18 столетие. Периодическо списание, 1883, № 2, с. 6, 15.

¹³ Френски пътеписи за Балканите, XV-XVIII век. С., 1975, с. 76.

¹⁴ Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553-1555 г. С., 1970, 40-41.

¹⁵ А.г.е., s. 154.

tarih levhası, köprünün genel mimarî çehresi, yapılış ve süsleme bakımından birer alamet-i farika mahiyetindedir.



Resim 1. Mustafa Paşa Köprüsü

Rumeli'deki birçok köprü gibi Meriç'tekin de Osmanlı klâsik mimarlığına has olduğunu söyleyebiliriz. Tahminimizce, Mimar Sinan'ın ilk eserlerinden biridir.¹⁶ Önceden özel hazırlanmış temelinde, demir perçinli ve kurşun lehimli değişik boyutlarda taşlar kullanılmıştır. Köprünün iki ucunu kuvvetlendiren bu taş temel, Meriç nehrinin iki yakası arasında uzanmakta.¹⁷ Teknik bilgiler de yapının ihtişamını yansıtır. Uzunluğu 295 m., genişliği ise 6.30 m. olan köprünün iki yan korkuluğu, 1.10 m. yüksekliğinde ve 1.15–1.20 m. uzunluğunda iri taş parçalarından yapılmıştır. Toplam sayısı 706'dır. Döşemesi düzgün yontma taştır. Bunlar bugün Yunanistan topraklarında nispeten uzakta bulunan Karaaba köyünden getirilmiş.¹⁸ İlk olarak 20 kemeri varmış.¹⁹ M. Popnikolov'a göre, 1766 yılındaki şiddetli nehir taşkını sonucunda çökmüş olan orta beş kemerden dört tanesi, 1790'da III. Selim zamanında tamir edilmiş.²⁰ Tarihî kaynakları belirtilmemiş olduğundan bu iddianın ispatı zordur. William McMichael'ın 1818'de kaydettiğine göre, aynı yılın 31 Ocak tarihinde, köprünün ortadaki beş kemeri 20 yıldan beridir yıkılı olduğundan kendisi Meriç nehrini kayıkla geçmek durumunda kalmış.²¹ Zamanla köprünün görünüşü değişmiş olmalıdır. Halen köprünün 18 kemeri vardır.

¹⁶ *Eyice, S. A.g.e., s. 738-742. Ayverdi, E. H. A.g.e., s. 21.*

¹⁷ *Любенова, И. Старите мостове в България. С., 1984, с. 41.*

¹⁸ *Разбойников, Анаст. А.g.e., s. 131-133.*

¹⁹ *Evliya Çelebi yanlış olarak on iki kemer saymıştır. Bk. Çelebi, E. A.g.e., s. 327.*

²⁰ *Любенова, И. А.g.e., s. 41*

²¹ *Английски пътеписи за Балканите (края на XVI – 30-те год.на XIX в.). С., 1987, с.358.*

Köprü'nün bakım ve onarım masraflarını karşılayan devamlı gelir kaynakları mevcut olmalı. İnşa sürecinde Damat Mustafa Paşa, içine kendi ve eşi Hanım Hatun'nun mülkü olan Karaağaç köyünü ve Aladeresi mezrasını alan bir vakıf kurmuş.²² Muhtemeldir ki, vefatından (1529 Nisanı) biraz önce 6637 akçelik Karaağaç gelirlerini, Meriç köprüsünün onarım masrafını karşılayan vakfa ilave etmiştir.²³ Rumeli eyaleti 1523–1537 yıllarına ait icmal defterinde, Kanunî Sultan Süleyman zamanından temlik şartlarına göre Karaağaç köyünün gelirlerinin Meriç köprüsünün tamir işlerine harcanacağını buluyoruz.²⁴

1560'ta Edirne kadısına gönderilen birkaç hükmü ele aldıktan sonra, yeni kasabayı oluşturan ve bir mimarî birlik teşkil eden diğer binaların inşaat sürecini izlemek mümkün olur.

15 Temmuz 1559 tarihli ilk hükmün maddelerine göre, önceden planlanmış olduğu gibi iki minareli değil, bir minareli cami inşaatı için emir verilmekte. Mutlak şekilde belirtilmiştir ki, caminin inşaatı imaret binası hazır olduktan sonra başlamalı.²⁵

23 Mart 1560 tarihli ikinci hüküm, Mustafa Paşa köprüsü çevresinde inşa edilen imaretin su tesisatı için, yakın köylerin su kaynaklarına dokunmadan iki ayrı su kaynağı temin edilmesini buyurmakta. Aynı meseleyi çözmek niyetinde olan başka bir vesika-i âli mucibince, yakın Muzak ve Akova köylerinin su kaynaklarına ve Saruca Paşa'nın vakıf gelirlerine dokunmamalıdır.²⁶ Buna göre, Muzak ahalisinin kullandığı su kaynağının, vakıf mülkü olduğu belli olur. 60 000 akçe karşılığında, dolap yapılması ve su boruları geçirilmesi ayrıca emredilir. Dolap, yevmî nafakası iki akçe olacak iki at vasıtasıyla çalıştırılmalı. Bu hususta arz da gönderilmiştir.²⁷

12 Mayıs 1560 tarihli başka bir hüküm vasıtasıyla, imaret çevrelerinde tapulu olarak toprak sahipleri olan müsellemler ile yeni yerleşen ve çift sürmek isteyen aileler arasındaki anlaşmazlık çözülmekte. Yeni gelen halk, Mustafa Paşa köprüsünün yakınında bulunan cami-i şerif ve imaret çevrelerinde ev yapmak istemekte. Bu insanlar çift sürmek ve tarımla uğraşmak gerekçesiyle, müsellemler

²² Gökbilgin, T. Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar. İstanbul, 1952, s. 515.

²³ A.g.e., s. 516. Eyice, S. A.g.e., s. 733.

²⁴ Eyice, S. A.g.e., s. 733.

²⁵ 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560). Ankara, 1993, № 117.

²⁶ Bunlar hâlâ tesbit edilmemiş olup muhtemelen Mustafa Paşa köprüsü yakınlarında bulunan meskûn yerlerdir.

²⁷ 3 Numaralı Mühimme Defteri...№ 871.

lem taifesinin tapulu mülkü olan topraklarına el koymaya başlamıştır. Emir maddeleri, yeni yerleşen halka ne kadar toprak ayrılacağı hususundadır.²⁸

27 Mayıs ve 19 Haziran 1560 tarihli iki hüküm de, imaret etrafında mescit değil, cami ve mektep inşa edilmesini emretmekte.²⁹

Ele aldığımız vesikalar yalnız inşa ile ilgili sorunları değil, gelişimi hâlâ devam eden kasabaya yeni aile yerleştirilmesini de aydınlatmakta. Merkezî yönetimin bir imaret, sonra da cami ile mektep kurma gayretlerinin gelişigüzel bir istek olmadığı muhakkaktır. İmaret, yeni gelen ailelere yerleşme sırasında esas desteği vermeye yeterlidir.

Mustafa Paga köprüsü civarında inşaat, şimdiye kadar sıraladığımız binalarla sınırlı değildir. İstanbul'da Başmimarlık makamına (ki o zaman Mimar Sinan görevdedir) ve bir de Edirne kadısına gönderilen 8 Ağustos 1573 tarihli bir hükümname, bazen, günlük hayatın kendi icaplarının tanzim şartlarına aykırı geldiği fikrini teyit etmekte. Hükümün konusu, köprünün önünde yapılmış ve ona zarar veren bir değirmendir. Bu zarar dolayısıyla vakıf mütevellisi Omur Bey, değirmenin yıkılması gerektiğinde ısrar etmiştir. Verilen hüküm, imaretin su sistemine bağlı olan değirmenin dolabının yıkılmayıp korunması şartını kati surette belirtmekte.³⁰ Örnek olarak verdiğimiz vesika, kasabalarda mimarî düzenin oluşturulması ve gelişimi bakımından vakıfların ehemmiyetini göstermektedir. Çirmen livasında Damat Mustafa Paga tarafından kurulan vakfın mütevellisi olan mezkûr Omur Bey ise masrafları tesbit edip fazla olduğunu anladığında, bunun sebebini ortadan kaldırmak için değirmenin yıkılması gerektiğini belirtmiştir. İmaretin su kaynaklarını ele alan hükümnameye bakınca, değirmenin imarete su getiren dolap ve su tesisatından sonra yapılmış olduğunu anlamaktayız. Muhtemelen, değirmenin izinsiz olarak dolapların birinden su kullanıp vakfa zarar vermesi dolayısıyla yıkılması emri çıkmıştır.

Ele aldığımız vesikalar, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet tarafından yapılan inga önceliklerini belirtmekte. İlk olarak köprü, imaret ve camiden müteşekkil menzil külliyesi, Cısr-i Mustafa Paga kasabasının mimarî merkezini oluş-

²⁸ A.g.e., № 1102.

²⁹ A.g.e., № 1193, 1272.

³⁰ *Eyice*, S. A.g.e., 740.

turmakta. Kısa süre içinde menzil ihtiyaçlarını karşılayan kasaba, ordunun önemli bir durak yeri haline gelmekte.³¹

Etrafında Cısr-i Mustafa Paşa kasabasının ortaya çıkıp geliştiği menzil külliyesi, ekseriyetle Orta Kol'dan yolculuk yapan yabancıların dikkatini çekmekte. Jakob Betzek'in 1564'te belirttiği gibi, yeni hamam, yeni cami, bir de iki kurşun kaplı kervansaray vardır.³² 1578 yılında ise Stefan Gerlach, Mustafa Paşa'nın cami ve kervansaray ile içinde yalnızca Müslümanların oturacağı başka binalar inşa edilmesini emretmiş olduğunu iletmekte. Müellif Bulgar ve Rum ahalinin nehrin karşı yakasında kaldığını da belirtmekte.³³ 1587 yılında Reinhold Lubenau, çevresinde derviş toplanan geyik boynuzlu bir türbe bulunduğunu kaydetmekte. 135 adım uzunluğunda ve 35 adım genişliğindeki 150 ocaklı kervansaray, menzil külliyesinin en muazzam binası olarak tanınmakta.³⁴ Aynı kervansarayı 1572'de Fransız seyyahı Philip de Frank de zikretmekte ve onu yontma taştan yapılmış, kurşun kaplı, büyük ve rahatlık verici bir bina olarak tasvir etmekte.³⁵

Zikrettiğimiz tasvirler ve başka bilgiler, menzil külliyesinin simasını gözümüzün önüne getirmekte. Maalesef, sadece köprü gözümüze kalmıştır. Gri renkli kumlu taştan yapılmış Haseki Sultan Camii 1913 yılında tahrip edilmiştir. Çatısı iki eğimli, iri ahşap mertekten yapılmış ve kurşunla örtülüydü.³⁶ Evliya Çelebi, geniş ve aydınlık camiye ve minaresini Bâb-ı Hümayun'dakiyle mukayese etmekte.³⁷ İki yanında birer ve önünde yedi olmak üzere, toplam dokuz direkli açık eyvanı varmış.³⁸ Köprüünün yapıldığı taştan inşa edilen kervansaray, XIX. yüzyıl başlarında harap olmuş, ancak temelleri 1913'e kadar hâlâ görülmekteymiş.³⁹

³¹ НБКМ, ОпО, ф. НІТА XVII 5/12, л.8б. 1664'te menzile konan askere gereken gıda malzemeleri, Çirmen kazası iştirasından ve Cısr-i Mustafa Paşa kazasının sürsatından temin edilmiştir. Menzil teşkilâtıyla ilgili Bk. *Halaçoğlu, Yusuf*. Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı ve Yol Sistemi. Doçentlik Tezi., İstanbul, 1982, 20-29; Heywood, C. A.g.e., 42-43.

³² Немски и Австрийски пътеписи за Балканите, XV-XVI в. С., 1979, с. 294.

³³ A.g.e., s. 336.

³⁴ A.g.e., s. 471.

³⁵ Френски пътеписи за Балканите..., с. 144.

³⁶ Разбойников, А. А.g.e., 136.

³⁷ E. Çelebi. A.g.e., 326.

³⁸ Eyice, S. A.g.e., Res. 1. *Ayverdi, E. H.* A.g.e., s. 20.

³⁹ Разбойников, А. А.g.e., 135.

Harmanlı

Harmanlı adı ilk olarak 1530 yılında seyyah Benedict Curipeschitz tarafından mimarî yapılarından bahsetmeden zikredilmekte.⁴⁰ 1553 yılında Hans Dernschwam, yirmi dört ocaklı bir kervansaraydan söz etmekte, ancak binayı ziyaret etmeden oradan geçtiğini ifade etmekte.⁴¹ Birkaç yıl sonra Stefan Gerlach, Harmanlı'yı, evleri hasırla kaplanmış, fakat içinde büyük bir kervansarayın bulunduğu küçük bir Türk köyü olarak tasvir etmekte. Gerlach'a göre köy, Cısr-i Mustafa Paşa'daki kervansaray ve camiyi inşa ettiren Mustafa Paşa'nın teşvikiyle meydana getirilmiştir.⁴²

XVII. yüzyıl ortalarına doğru Evliya Çelebi, Harmanlı'nın 200 evi olan bir kasaba ve nahiye merkezi olduğunu dile getirmekte. İmareti, medresesi ve ayrı ayrı odaları ile 53 ocağı olan kervansarayından bahsedip kasabanın güney tarafındaki Osman Baba adıyla anılan büyük tekkesini de zikretmekte.⁴³ İnşaat kitabesine göre cami 1477 yılında yapılmış.

Kervansarayın en tam ve sarıh tasvirlerinden biri, imparator V. Karl'ın sefir heyeti yanında yolculuk eden Kapitän Schad'ındır. Kervansarayın ihtişamına hayran kalan Schad, binanın krokisini çizip tasvirine eklemiştir. Verdiği kroki, nispeten de aslına uygundur. Kervansarayın uzunluğunu 144 adım, genişliğini ise 30 adım olarak vermekte. İçeriye kubbeli, iki kemerli eyvandan geçildiğini de söylemekte. Çatısı iki eğimlidir. Giriş alanının sol ile sağ tarafında, muhtemelen itibarlı misafirlere ayrılmış özel daireler bulunmaktadır. Alanın üstüne ahşap, kurşun kaplı kubbe kurulmuştur. Müellifin verdiği mimarî taslağa bakılırsa, Harmanlı'daki kervansaray, aslında kubbeli giriş alanı ile birleştirilmiş iki binadan oluşmaktadır.⁴⁴

Bu azametli binadan günümüze sadece kubbeyi taşıyan iç duvarlardan biri kalmıştır. Duvarın uzunluğu 24.70 m., genişliği 1.60 m., yüksekliği ise 3.90 m.dir. Yapılış tarzı, XII–XIV. yüzyıl Bizans ya da erken Osmanlı mimarî üslûbuna hastır. Temeli düzgünce yontulmuş iri taştan olup yapısını ise horasanla beslenmiş ve tuğla ile düzleştirilmiş yontma taş oluşturmakta. Ayakta

⁴⁰ Немски и Австрийски пътеписи за Балканите, XV – XVI в. С., 1979, с. 146.

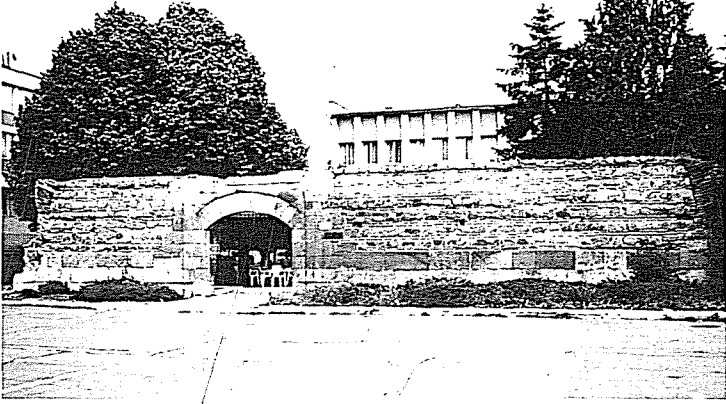
⁴¹ A.g.e., s. 244.

⁴² A.g.e., s. 337-338.

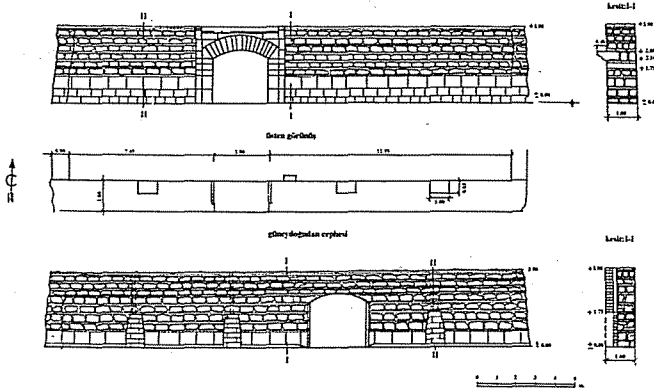
⁴³ E. Çelebi. A.g.e., 326.

⁴⁴ Teply, K. Das Han von Harmanli. – Südost Forschungen, XXXIII, 1974, 291-295. Kiel, M. Osmanische Baudenkmäler in Südosteuropa. Typologie und Verhältnis zur lokalen Kunste – Probleme der Erhaltung in den heutigen Nationalstaaten. In die Staaten Südosteuropas und die Osmanen. Ed. Hans Georg Majer. Südosteuropa-Gesellschaft, Müniç, 1989, 52-53.

kalan bu duvarın güneybatı kısmında bulunan ocakları, yapılaş tertibiyle dik-katimizi çekmekte. Tuğladan yapılmış olup bacaları hâlâ iyice korunmuştur. Giriş kapısının sağında, muhtemelen, kubbeyi destekleyen ahşap direği taşıyan büyücek bir taş basamak da kalmıştır. Gerçekten, kervansarayın günümüze kalmış iç duvarı, Kapitän Schad'ın tasvirine güvenmemizin bir sebebi-dir. Binanın Orta Kol boyunca en muhteşem bina olduğu iddiasını da kabul etmemiz lâzımdır.⁴⁵



Resim 2. Harmanlı kervansarayı mevcut duvarı.



Çizim 1. Harmanlı kervansarayı kuzeydoğu cephesi.

⁴⁵ Bk. Kiel, M. A.g.e., 52.

Harmanlı kervansarayı kalıntılarını, Orta Kol üzerinde bulunan benzer binalarla mukayese edersek, onun daha küçük olan Büyük Çekmece'deki kervansaraya benzediğini fark edebiliriz. Duvar inşası ve iki eğimli çatı inşası aynıdır. Girişinde, Harmanlı'da olduğu gibi, "bey odaları" diye adlandırılan iki daire vardır.⁴⁶ Bina 1560 yılında Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir. Ayrıca, menzil külliyesine ait köprü, mescit, hamam ve dükkânlar vardır. Büyük Çekmece'deki inşaat, Kanunî sultan Süleyman (1520–1566) zamanında başlayıp II. Selim (1566–1574) zamanında bitmiş. Sokollu Mehmet Paşa'nın da inşa ile ilgisinin olması mümkündür.⁴⁷ Edindiğimiz bilgiye göre Harmanlı kervansarayı, Büyük Çekmece'dekinden önce ve muhtemelen yine Mimar Sinan tarafından yapılmıştır.

Bina 1866 yılına kadar ayakta kalmış.⁴⁸ Öğretmenlik yapan Dyalko Milkovski'nin hâtıralarına göre, o zaman kervansarayın üç bölümü varmış: Üst tarafı kemerli, çapı 25 metre olan yuvarlak orta bölümü ile genişliği 25 m., uzunluğu ise 45 m. olan iki yan bölüm. Geniş avlusunda şadırvan da varmış. XIX. yüzyılın 60lı yıllarına doğru kervansaray gittikçe önemini kaybedip harap olmaya başlamış. Son olarak, Karaaba olarak bilinen Harmanlı'nın sonbahar panayırı yeri olmuş.⁴⁹

Bilgimiz çok kısmî ve eksik olduğundan, Harmanlı'da büyük binaların inşa tarihlerini kesinleştirmemiz mümkün olmadı. Jireçek'in iddiasına göre, kervansaray, Veli II. Bayezit'in (1481–1512) sadrazamı Koca Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır.⁵⁰ Bu görüşü muhtemelen, Stefan Gerlach'ın verdiği bilgilere dayanır.⁵¹ Değişik bir görüş sunan Evliya Çelebi, caminin XV. yüzyılın 70li yıllarında yapılmış olduğunu belirtmekte. Nitekim, seyahatnamelerde adı geçen Mustafa Paşa'nın kim olduğunu yeniden sorabiliriz. Günümüze kalan Harmanlı'ya ait bilgi kaynaklarını göz önünde bulundurarak Koca Mustafa Paşa değil, yine Damat Mustafa Paşa'nın söz konusu olduğunu ileri sürmemiz mümkündür. Tahminlerimize göre, Harmanlı kervansarayı inşaatı, XVI. Yüzyılın 30lu ya da 40lı yıllarında olmuştur.

⁴⁶ *Müderrişoğlu, M.* 16. A.g.e., 519–520. Sinan Architect of Ages. Ankara, 1988, 210–211.

⁴⁷ A.g.e., s. 508.

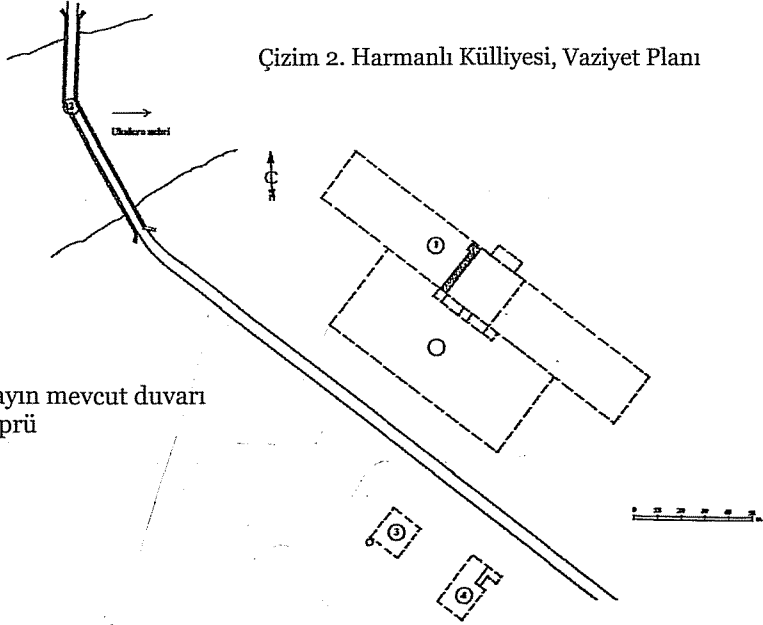
⁴⁸ *Динков, К.* Харманли. С., 1985, 30–31.

⁴⁹ *Родина, 1902, № 4, с. 5.*

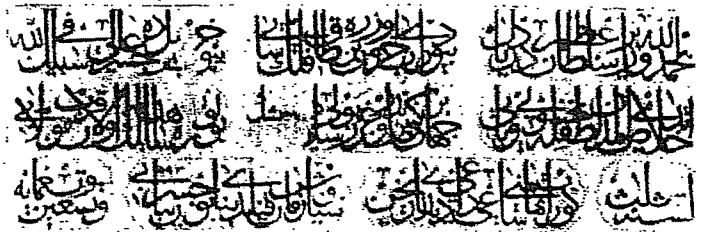
⁵⁰ *Иречек, К.* "Военният път от Белград...", с. 98.

⁵¹ *Немски и Австрийски пътеписи за Балканите, XV – XVI в. С., 1979, с. 338.*

Hicrî 993 (1585) yılında, III. Murad'ın sadrazamı olan Kanijeli Siyavuş Paşa, Harmanlı'da Uludere çayında köprü inşa ettirmiştir.⁵² Bir süre sonra cami, hamam, medrese ve imaret de yapılmıştır. Meydana gelen menzil külliyesi etrafında, XVI. yüzyılda Harmanlı kasabası da meydana gelmiştir.



Ancak sadece köprü ayakta kalmıştır. Yontma taştan yapılmış ve altı kemerli olan köprü'nün orta kemeri 20 metre genişliğindedir. Svilengrad köprüsü gibi büyükçe parmaklığı üstünde taş levhası vardır. 2.25x0.75 m. boyutunda olan levha, parmaklığın güney tarafında bulunmaktadır. Üç satırlık yazısı, rölyef, ve celi sülüs tarzında işlenmiştir. Mısraları açıkça aralanmıştır. Şimdiye kadar yapılan üç tercî



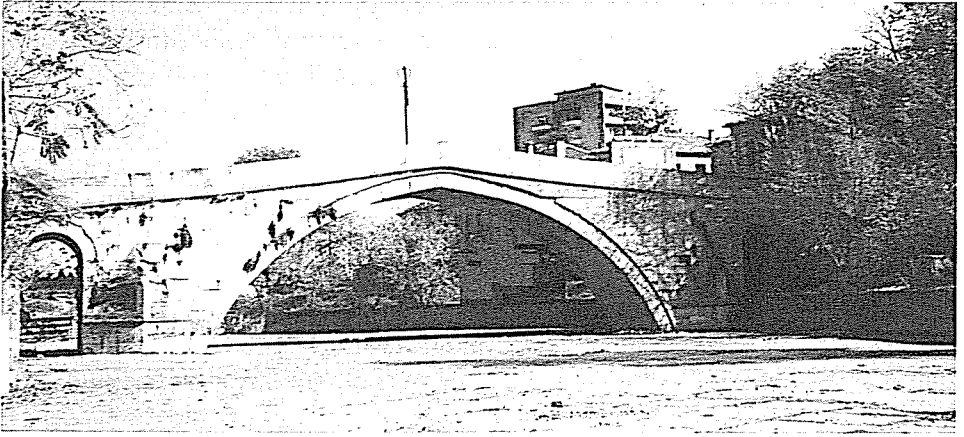
Resim 3.
Uludere Köprüsü
Kitabesi

⁵² Çulpan, C. A.g.e., 156. Çulpan'ın verdiği tarih yanlıştır. H. 993, 1590 değil 1585 yılıdır.

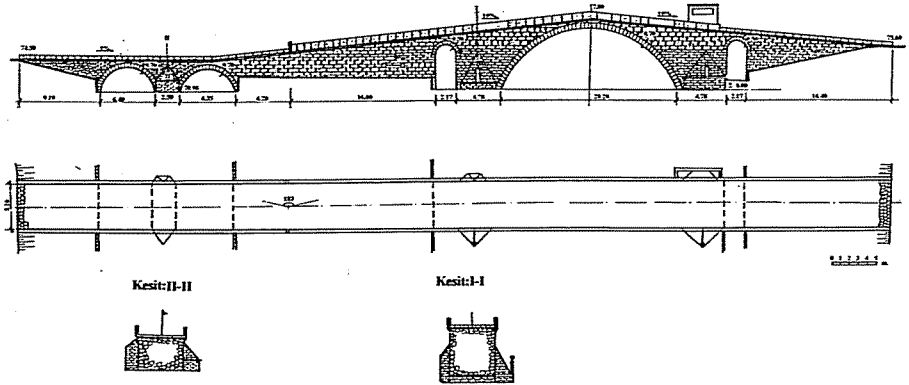
Köprü'nün inşaat kitabesi için bk. Добрев, И. Хасково в миналото. Хасково, 1992, 190-191.

⁵³ Добрев, И. A.g.e., c. 189.

- 1.1. Bi-hamdillâh vezir-i a'zam-ı Sultan-ı derya dil
- 1.2. Buyurdu âb-ı Harman üzre bir tâk-ı felek-sâyı
- 1.3. Yapup Harmanlı'da bir cisr-i âlî fi sebilillâh
- 2.1. Halâs etti elemden lutfile yoksulu ve bayı
- 2.2. Cihan bir köprüdür uğrar yolu Sultan ü dervişin
- 2.3. Bulur râh-ı hudâya sâlik olan kurb-i Mevlâyı
- 3.2. Görüp etmamanı sâî-i Daî didi tarihiyi:
- 3.3. Siyavuşu zamân-ı kıldı bina bu cisr-i zîbâyı
- 3.1.4. Li-sene sülüs ve tis'amaye ve tis'in (993).



Resim 4. Uludere Köprüsü Orta Kemerli



Çizim 3. Harmanlı, Uludere Köprüsü, Güneydoğudan cephe.

Avusturyalı Melchior Besault, Harmanlı'dan 1584'te geçip köprünün inşa faaliyetlerine tanık olmuştur.⁵⁴ Reinhold Lubenau ise kasabadan bir yıl sonra geçmiş ve köprünün artık işletilme durumunda olduğunu belirtiyor.⁵⁵ Bu iki seyyahın verdiği malûmata göre, köprünün inşaatı bir yıl içinde bitirilmiştir. Köprü yapımında kullanılmış büyük taşlar horasanla beslenip kurşun lehimli demir perçinlerle sağlamlaştırılmıştır. Ufkî mihverî tamamen düz olmayıp, köprü, iki ayrı köprüden oluşmuş gibi görünmektedir. Bunlardan birinde büyük kemeri ile kitabe levhasını, bir de üst tarafları piramit olarak şekillenmiş ve iki yarım daire biçiminde açıklığı olan dayak duvarlarını görebiliriz. İkinci kısım, küçük iki kemerli köprü olarak devam etmekte.⁵⁶ Bu kısım kaba kırma taştan yapılmış olduğundan, köprünün devamının tamir edilmiş ya da daha geç zamanda bitirilmiş olabileceğini ileri sürebiliriz.

Muhakkak ki Uludere köprüsü, Orta Kol üzerindeki büyük yapılardandır. Menzil külliyesinin tarihinin tamamını açıklayabilmemiz mümkün değildir. Harmanlı kasabası, Cısr-i Mustafa Paşa kasabasının gelişme düzeni gibi, büyük yapılar etrafında oluşmuştur. Bu inşaat, kasabanın mimarî yüzünü oluşturmaktadır. Evliya Çelebi'nin verdiği, kasabağa Osman Baba tekkesinin bulunduğu bilgisi, burada ilk yerleşenler arasında heterodoks dervişlerin olduğunu göstermekte. 1939 yılına kadar hâlâ ayakta duran cami, tek kubbeli ve tek minareliymiş. 1938'de harap olmuş hamamın ise kurşun kaplı birkaç kubbesi varmış.⁵⁷

Uzuncovo (Uzunca Ova)

Bugünkü Uzuncovo köyü, XVI. yüzyıl sonlarından beri Uzunca-ova adıyla bilinen kasabaymış. O da menzil külliyesi etrafında gelişen meskûn yerlerdendir. Külliyesinin kervansarayı, camisi ve ana yoldan geçen yolcuların hizmetinde bulunan ve emniyetlerini sağlayan başka binaları da varmış.

Uzunca-ova adı Yunanca "Makri livada"dan geliyor.⁵⁸ XVI. yüzyıldan birçok vesikanın gösterdiği gibi, başlangıçta Uzunca-ova'dan sadece nahiye adı ola-

⁵⁴ Немски и Австрийски пътеписи за Балканите, XV – XVI в. С., 1979, с. 443.

⁵⁵ A.g.e., s. 471.

⁵⁶ Любенова, И. А.g.e., s. 47.

⁵⁷ Динков, К. А.g.e., 34-36.

⁵⁸ Makri livada için bk. Иречек, К. Пътувания по България. С., 1974, с. 539; Коледаров, П. Политическа география. Ч. I, с. 34, 35; Сб. Българско средновековие. С., 1980, с. 56,61.

rak ve gerçek bir kasaba olmadan söz edilmekte.⁵⁹ 1566'da birkaç Rumeli kadısına gönderilen bir dizi hüküm, nahiyenin gerçekten mevcut olduğunu ispat etmekte. Hükümlerin konusu, sefere giden orduya koyun teminidir. Hükümlerin birkaçı Uzunca-ova, Uzunca-ova Hasköy ve Hasköy (bugünkü Haskovo) kadılarına hitap etmekte.⁶⁰ Büyük olmayan bir bölgenin bu kadar idarî merkezlerinin bulunması bazı sorular ortaya atmaktadır.

1371 yılında Çirmen muharebesinden sonra Makri livada I. Murad'ın beyliği-nin sınırlarına dahil olur. Muhtemelen, Çirmen livasının sancak beyi olan Saruca Paşa'nın ucuna eklenmiştir.⁶¹ Saruca Paşa ile oğlu Umur Bey, Çirmen, Kazanlık, Hasköy ve Yenice-i Zağra (bugünkü Nova Zagora) bölgelerinde büyük arazi vakfetmişlerdir.⁶² Uzunca-ova nahiyesi hâlâ mevcut olduğu gibi, Hasköy kasabası da idarî merkez olarak gelişmiştir. Bu iddiamızı, kasabadaki Eski Cami'nin inşa kitabesi desteklemektedir. Buna göre caminin inşaatı Hicrî 797, Miladî 1395 yılında tamamlanmıştır.⁶³ XVI. yüzyılın 30lu yıllarından bir icmal defterinde, Hasköy nahiyesinde bulunan müselleme çiftliklerinin yanısıra, Hasköy kazasında altı vakıf da zikredilmiştir.⁶⁴

XVI. ve XVII. yüzyıldan Osmanlı vesikalarında Uzunca-ova nahiyesinden ya başlıbaşına, ya da Hasköy'le birlikte söz edilmekte. Zaten Yambol kasabası Yambol nahiyesinden o zamanki vesikalarda aynı surette ayırılmıştır.⁶⁵ Verdiğimiz örneklerin gösterdiği gibi, Uzunca-abad adından söz edildiği takdirde, XVI. yüzyılda böyle gerçek bir kasabanın mevcut olduğu mutlak değildir. Orta Kol'dan geçen seyyahların tasvirleri bize hak vermektedir. Yeni meydana gelen kasabayı Lefevre 1611 yılında tasvir etmektedir.⁶⁶

⁵⁹ Niğbolu sancağına ait İzladi ve Kieva nahiyeleri benzer örneklerdir. Kieva nahiyesinin sınırlarının tespit edilmesi zor olduğu halde, İzladi nahiyesinde aynı adı taşıyan kasaba meydana gelmiştir. Bk. *Ковачев, Р.* Опис на Никополския санџак от 80-те години на XV век. С., 1997, с. 109, 116, 130, 131, 133, 136-145.66.

⁶⁰ 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/ 1565-1566). Ankara, 1994, № 1088, 1111, 1186, 1405, 1499.

⁶¹ *Gökbilgin, T.* A.g.e., s. 14.

⁶² A.g.e., 14-15.

⁶³ *Добрев, И.* Хасково в миналото. Хасково, 1992, 178 – 183.

⁶⁴ *Радушев, Ев. Ковачев, Р.* Опис на регистри от истанбулския архив към генералната дирекция на държавните архиви на република Турция. С., 1996, с. 8, 11.

⁶⁵ 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566). Ankara, 1994, № 101, 1088, 1111.

⁶⁶ *Френски пътеписи за Балканите, XV – XVIII в. С.*, 1975, с. 190. Lefevre kasabayı yalnız olarak Osuşova şeklinde zikretmekte. Tasvir ettiği yeni kurulmuş ve kurşunla kaplı cami ve kervansaray, bir de kasabanın bulunduğu mahal, Uzunca-ova'nın özelliklerine uymakta. Orta Kol'dan 1682'de geçmiş olan Giovanni Benaglia, Uzunca-ova'da karşısında cami bulunan

XVII. yüzyılda Hacı Kalfa ve Evliya Çelebi Uzunca-ova kasabasıyla ilgili bilgi vermekteler. Hacı Kalfa, kasabanın Belgrat'a giden ana yolda ve İstanbul'dan dokuz gün mesafede bulunduğunu bilgi olarak yeterli görmüş. Çirmen ile Sofya sancaklarının tam sınırında bulunan kasaba, Edirne'den gelen üçüncü ve Filibe'den ilk menzil istasyonudur.⁶⁷ Evliya Çelebi fazla teferruat vermekte. Uzunca-ova kasabasının, Harmanlı'dan beş saat mesafede, Çirmen sancağına ait engin bir ovada bulunduğunu söylemekte. Han, cami ve çarşıdan ibaret menzil külliyesi hayli ayrıntılı olarak tasvir edilmiştir. Evliya Çelebi, hanın tam bir kale gibi olduğunu ve Maktul İbrahim Paşa tarafından kurulmuş Tatar Pazarcık'takine benzediğini ileri sürmekte.⁶⁸ Muazzam binasının 80 ocağı ve büyük ahır varmış. Çarşı alanı ise kaleye yapışık iki demir kapıyla seddedilmekteymiş. Müellifin tasviri, Giovanni Benaglia'nın verdiği bilgilere uymaktadır.⁶⁹ Çok önemli bir husus da belirtmektedir. Kasabanın nüfusunu kaybetmeye başlamasının sebebi su eksikliğidir.

Claus Schwarz ile Hans Curio'nun 1983'te yayınladığı sadrazam Koca Sinan Paşa'nın vakıfnamesine göre, Uzunca-ova kasabası XVI. yüzyıl sonlarına doğru ortaya çıkmıştır.⁷⁰ Arnavut kökenli Sinan Paşa, XVI. yüzyılın "devşirme" sadrazamlarının temsilcilerindendir. 1580'de sadrazam olup vefatına kadar (1596) beş defa bu yüksek mevkide bulunmuştur.⁷¹ III. Mehmet (1595 – 1603) zamanında yazılan vakıfnamesinde, cami-i şerif inşa ettirilip, emr-i şerif mucibince Rumeli vilâyetinin Hasköy kazasında Uzunca-ova adında sahrada yeni kasaba temeli atıldığı belirtilmektedir.⁷² Camiden başka yeni kasabada canlı ve kalabalık bir imaret, iki büyük han, iki hamam, 36 tanesi aynı çatı altında olan toplam 46 dükkân, büyük ve kapana benzer örtülü depo binası ve iki fırın inşa edilmiştir.⁷³ Mezkûr binalar, Sinan Paşa'nın mülkü olan bütün

geniş bir han mevcut olduğunu belirtmekte. Ortasında dükkânlar sıralanmış ve hepsi iki kapıyla seddedilirmiş.

⁶⁷ Румелия и Босна. Географски описал Мустафа бен Абдуллах Хаджи Калфа. – Архив за поселишни проучвания, Т. 1, С., 1938, с. 97.

⁶⁸ İbrahim Paşa Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamı mevkisinde, 27 Haziran 1523'ten maktul olduğu 5 Mart 1536 tarihine kadar bulunmuştur. Pojega doğumlu ve Hıristiyan kökenli olduğu halde devşirme yoluyla sadrazamlığa kadar ulaşmıştır. Frenk, Maktul, Makbul ve Damat bilinen lakaplarından bazılarıdır.

⁶⁹ Bk. not № 67.

⁷⁰ Schwarz, K. and Kurio, H. Die Stiftungen des osmanischen Großwesirs Koğa Sinan Pascha (gest.1596) in Uzunğaova / Bulgarien. Berlin, 1983.

⁷¹ Sicill-i Osmanî. N V, İstanbul, 1996, s. 1512.

⁷² Schwarz, K. and Kurio, H. A.g.e., Bl. 5a.

⁷³ A.g.e., Bl 6a.

Uzunca-ova sahrasıyla birlikte emr-i şerif yoluyla vakfedilmiştir.⁷⁴ Vakfa mensup yerlerin inâm ücreti ve içindeki görevlilerin maaşı da belirtilmektedir.⁷⁵

Tarih-i Naima vakfnamedeki bilgileri teyit etmekte.⁷⁶ Müellife göre 1593'te üçüncü defa sadrazam olan Sinan Paşa, Macaristan'a sefer girişimlerinde bulunur. Sefer 12 Temmuz'da başlamış olduğu halde, Ağustos başlarında sadrazam Uzunca-ova'da bulunmaktadır. İki han, bir cami, imaret, iki hamam ve dükkânlar kurulmasını emreder. 30.000 kuruş bağışlaması ve iki köyün ahalisinin mecburî olarak yerleştirilmesiyle geçit yeri ıssız ve tenha halini kaybetmiştir. 1622 tarihli, I. Mustafa tuğralı bir fermanın verdiği bilgilere göre, Sinan Paşa tarafından kurulmuş kasabanın ahali, geçmesi tehlikeli olan yerin korunması karşılığında avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye vergilerinden muaf tutulmuştur.⁷⁷

Uzunca-ova kasabası, sadrazam Sinan Paşa'nın girişimiyle meydana gelmiştir. Sinan Paşa vakfnamesinde açıkça belirtildiği gibi, inşaat sahra üzerinde yapılmış. Bundan dolayı, 1593'ten önce aynı adı taşıyan bir kasabanın mevcut olduğunu tahmin etmemekteyiz. Ele aldığımız bilgiler, Uzunca-ova kasabasının, sadrazam Sinan Paşa tarafından kurulmuş menzil külliyesi çevresinde geliştiğini göstermektedir.

“Sv. Bogoroditsa” adına 1906'da takdis edilmiş ortodoks kilisesine çevrilen camiden ve kervansarayın giriş bölümünden parçalar günümüze kalmıştır. Cami, orta kubbeli ve tek hacimli tiptendir. Girişinde, üstünde kürevî kubbeler olan açık bir kemer dizisi inşa edilmiştir.⁷⁸ İki yapı da, yakınlarında böyle bir malzeme bulunmadığından, muhtemelen uzaktan getirilmiş yontma kireçtaşından yapılmıştır. V. Kınçov'un tasvirine göre, kervansarayın iki katında toplam 350 odası varmış. Avlusunda hamam ve imaret bulunmuş. Uzunca-ova'yu ziyaretinde, içinde birkaç fakir ailenin oturduğu kervansarayın alt katının yan kuzey bölümü hâlâ sağlam haldeymiş. Kasabanın ahalisini kaybetme sebebi, Kınçov'a göre su eksikliğidir.⁷⁹ Uzunca-ova'daki kervansa-

⁷⁴ А.г.у.

⁷⁵ А.г.е., 23-26.

⁷⁶ А.г.е., с. 5. За историята на Узунджово вж. и Богданов, И. Узунджово. С., 1965.

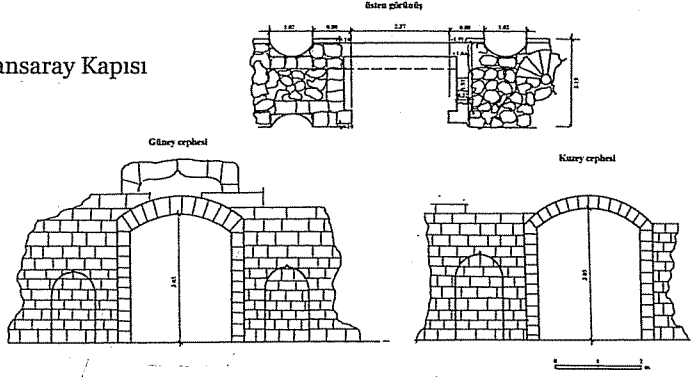
⁷⁷ Schwarz, K. and Kurio, H. А.г.е., с. 4.

⁷⁸ Muschanov, N. Die Eigenart der muslimischen Kultusbaudenkmäler aus osmanischer Zeit in Bulgarien und die Problematik ihrer Erhaltung und Restaurierung. - Städten Südosteuropas und die Osmanen. Ed. Hans Georg Majer. Südosteuropa-Gesellschaft, Münih 1989. s. 108.

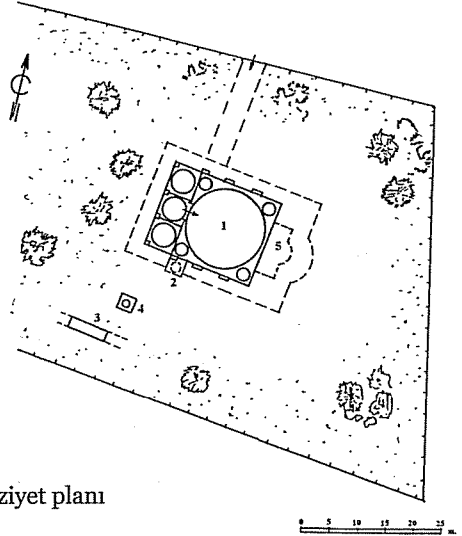
⁷⁹ Трудове на българското природознание дружество. Т. II, С., 1904, с. 7-8.

rayın, Harmanlı'dakinden mimarî hususiyet bakımından bir hayli değişik olduğunu söyleyebiliriz. Kervansarayın sağ kalan giriş kısmından birkaç süsleme unsurunu, XIII. yüzyıl Anadolu kervansaraylarındaki bazı benzer unsurlarla mukayese edebiliriz. Bu da, mimarî örneklerin muayyen coğrafi ortamın icaplarına uygun olarak bir yerden bir başka yere intikalini açıkça göstermektedir.⁸⁰

Çizim 4. Uzuncovo Kervansaray Kapısı



1. Cami
2. Minarenin kaidesi
3. Kervansaray kapısı
4. Su kuyusu
5. Altar

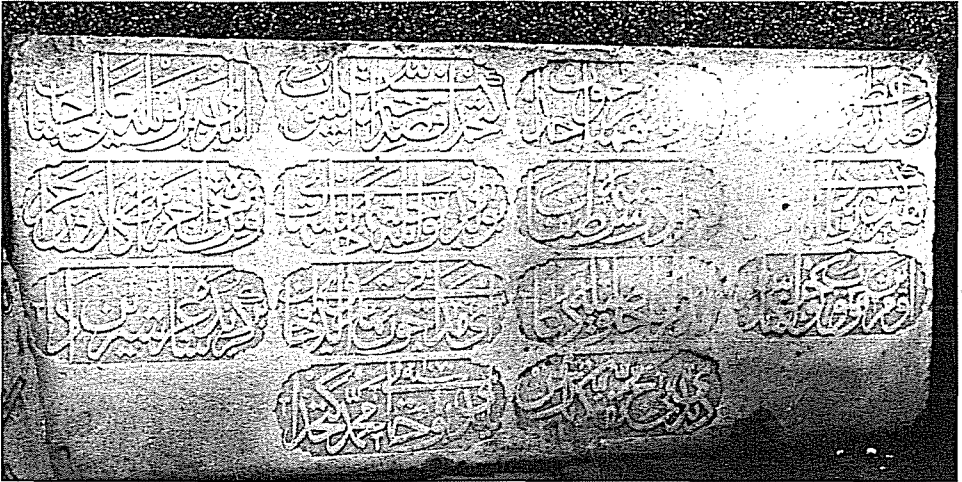


Çizim 5. Uzuncovo külliyesi vaziyet planı

⁸⁰ Erdman, K. Das anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts. Erster Teil. Berlin, 1961.

Popovitza (Papazlı)

Popovitza köyü, Sofya yolunda, Plovdiv'ten 30 kilometre uzaklıkta bulunuyor. Karınabad (bugünkü Karnobat), İslimiye (yahut Sliven) ve Yenice-i Zağra'dan (Nova Zagora) geçen Sağ Kol'dan sapan yolun Orta Kol ile bağlantı noktası buradadır. Ayrıca Popovitza, İstanimaka'dan (bugünkü Asenovgrad) Ege'ye Çaya nehri boyundan geçen Orta Kol'un devamında bulunuyor. Ulaşım bakımından büyük öneminden dolayı, XVI. yüzyılda burada menzil kurulup inşa faaliyetleri artmıştır. Maalesef, bugün elimizde sadece zarar görmüş tek bir kitabe kalmıştır. Kitabe, Popovitza kilise avlusundan Asenovgrad'a getirilip oradaki müzenin teşhir nümunelerinden biri olmuştur. Yazılar, 135 santimetre uzunluğunda, 60.5 santimetre genişliğinde ve 10 santimetre kalınlığında bir mermer levhaya, dört yatay satır şeklinde oyulmuştur. İlk üç satır dört kısma, son satır ise ikiye bölünmüştür. Kısımlar aynı büyüklükte olup 32 santimetre uzunluğunda ve 13 santimetre genişliğindedir. Yazının sağ tarafı silinmiştir. Birinci ve ikinci satırların ilk iki kısımlarında, üçüncü satırın ise üçüncü kısmında yazılar hasara uğramıştır. Levhanın, kilise avlusunun taş döşemesinde kullanılmış olduğu, yazıların silinme tarzından bellidir. Üzerindeki metin şöyledir:



Resim 5. Mehmed Kethüda Kervansarayı İnşa Kitabesi

[1a] Sadr-ı a'zam Köprili

[1b] ile hemnam-ı mahbub-ı huda

- [1c] Kethudası kasd-ı hayrat eyleyüb
 [1d] Eyledi bir böyle 'ali han bina
 [2a] Hem getürdi böyle bir ab-ı hayat(?)
 [2b] Kimçeşme ... ser-i tufan(?)
 [2c] buldı bu çeşme ile hanı iştihar
 [2d] Vire hak ücrin ana dune ceza
 [3a] Ve o mer konub ku ... ehl...ser (?)
 [3b] İde ana hulusile du'a
 [3c] Ey mizakı [!] çün tamam oldu bu han
 [3d] bir güzide şa'ir -i şirin
 [4b] didi bi mecc-i tefekkür tarihin
 [4c] Yaptı bu hanı Muhammed Kethüda
 Sene 1070 (1659-1660) ⁸¹

Kitabe, bugün var olmayan kervansaray ile bir çeşme inşa edilmesi hakkında bilgi vermektedir.

Popovitz'a'dan gelen bir kitabeden daha bahsedeceğiz. Eskiden mahfolmuş kitabe levhasının sadece bir kısmı, yine Asenovgrad müzesinde bulunmaktadır. Levhanın sağ parçasında tarih ve kimin tarafından yaptırıldığı okunabiliyor. Yazıya göre Papazlı'da Sadrazam Köprülü'nün Kethüdası tarafından bir cami inşa ettirilmiştir. Bu metin şöyledir: ⁸²

Cami ül hayr-i Muhammed Kethüda.

Sene 1072 (1661-1662)

Elimize geçen bu iki kitabeye göre iki yıl içinde çeşme ve camiden ibaret bir külliye inşa edilmiştir ki bu, Orta Kol üzerinden geçen seyyahların da dikkatini çeker. Paul Taferner, 1666'da Papazlı'dan geçerken, aynı yıl rahmetli olan sadrazamın babası tarafından, oğlunun adı anılsın diye cami ve kervansaray inşa ettirildiğini zikr etmekte.⁸³ Evliya Çelebi de Menzil-i Kariye-i Papazlı binalarını tasvir etmekte. Bildirdiğine göre, köyde 300 kiremitli ev, bir cami, yedi dükkan ve Gürcü Mehmet Paşa'nın ihsanı üzere yapılmış azim bir ker-

⁸¹ Sayın Ekaterina Venedikova'ya metnin transkripsiyonu için şükran borçluyum.

⁸² Metnin transkripsiyonu Sayın Ekaterina Venedikova'ya aittir.

⁸³ Немски и австрийски пътеписи за Балканите, XVII–XVIII в. С., 1986, 106.

vansaray vardır. Köy ahalisinin, ormanın korunmasıyla vazifelendirilmiş resimden muaf Bulgarlar olduğunu belirtmektedir.⁸⁴

Tabii ki, adı kitabelerde Muhammed Kethüda, Papazlı vakfiyesinde ise Mehmet Paşa olarak geçen zatın fikir ve amaçlarına araştırmamızda önem verildi. Evliya Çelebi, ihsan eden Mehmet Paşa'nın lakabını da Gürcü olarak belirtmekte. 1627 ile vefat yılı olan 1666 arasında imparatorluğun vilayet idaresinde yüksek makamlarda bulunan Gürcü Mehmet Paşa söz konusudur. Şam, Diyarbakır, Erzurum ve Halep valisi olan Mehmet Paşa, 1664 ile 1665 arasında Budin valisidir.⁸⁵ 1663 ile 1664 arası, Halep valiliği zamanında yapılmış vakfiyesinde Papazlı inşaatları bir bir zikredilmekte. İlgimizi çeken bir husus da, Mehmet Paşa'nın külliyesinin inşa yeri için Bulgar nüfuslu Papazlı'yı seçme sebepleridir. Bunlar da, adı geçen vakfiyenin sayfalarından çıkmakta. Kesin olarak belirtiliyor ki, bu yerde Sultanın emri-i şerifiyle İslamli kasabası kurulmuştur. Mehmet Kethüda'nın da Müslümanları bu kasabaya yerleştirme çabaları ve Orta Kol üzerinde yeni bir Müslüman merkezinin temellerini atma niyeti taşıması mümkündür. Ancak bu yöndeki çabalar tamama ermemiş gözüküyor. Kasabanın yeni İslamli adına, sicil defterlerinde ve seyahatnameelerde rastlanmıyor. Papazlı adı kullanılmaya devam ediyor. Sadece XVII. yüzyıl sonlarından bir menzil defterinde Papazlı köyünün adı Paşaköy olarak da geçmekte ("Papazlı nam-ı diğer Paşaköy" şeklinde).⁸⁶

Vakfiye sahibinin yeni bir Müslüman merkezinin meydana gelmesi ve geliştirilmesine yönelik niyetleri tamamen gerçekleşmemiş olsa da, köy Orta Kol'dan geçen yolculara binalarıyla hizmet vermeyi sürdürmüştü. Ancak XVIII. yüzyılda köy önemini gittikçe kaybediyor. K. Jirecek, Papazlı kervansarayının muhteşem, kurşun çatılı, XIX. yüzyılın 20li yıllarına kadar muhafaza edilmiş fakat bugün sefil ve virane haline gelmiş bir bina olduğunu söylüyor.⁸⁷

Kısacası, Gürcü Mehmet Paşa, ihsanları için Orta Kol üzerinde bulunan yerleri tercih etmekte. Bize gelen ve İhtiman kasabasında bulunan bir kitabe bu fikrimizi teyid etmektedir.

⁸⁴ E. Çelebi. Seyahatname III. Kitap, İstanbul 1999, 236.

⁸⁵ Sicill-i Osmanî. N IV, İstanbul, 1996, s. 1052.

⁸⁶ Иванова, Св. Християнска и мосюлманска благотворителност по българските земи, XVI – XVIII в. (документи, участници, институции) В: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI- началото на XX в.). С., 2004 70.

⁸⁷ Иречек, К. Пътувания по България. С., 1974, s. 214.

İhtiman

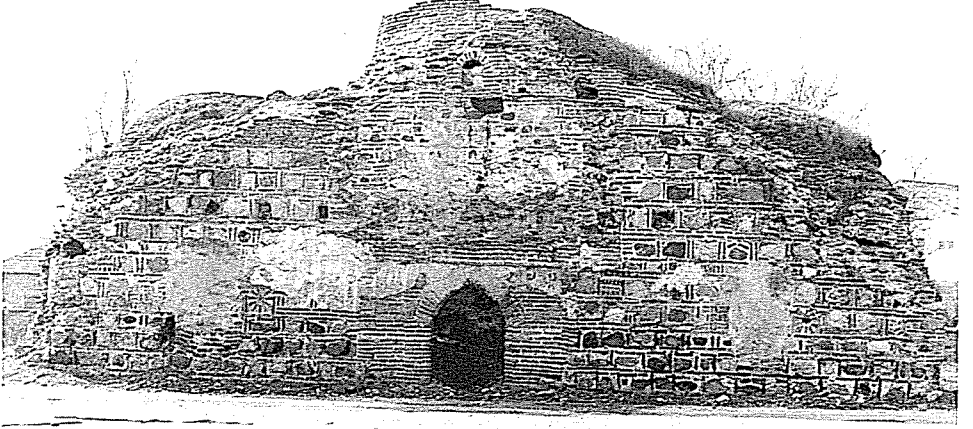
XIV. yüzyıl sonlarına veya XV. yüzyıl başlarına doğru Gazi Mihal Bey'in oğlu Mahmut Bey tarafından kurulmuş bir imaret, İhtiman kasabasının meydana gelmesine katkıda bulunmuştur.⁸⁸ İmaretten bugüne sadece caminin harabeleri kalmıştır. S. Eyice'ye göre, İmaret Camii olarak bilinen bu eser, erken Osmanlı devri Türk mimarlığının özelliklerine sahiptir. Taş ve tuğlaları sıralayan özel yapılış tarzı, Eyice'ye hak vermekte. Bu tarz, XIII. ve XIV. yüzyıl geç Bizans ve erken Osmanlı mimarlığına has bir mimarî usuldür. Bulgar mimarı N. Muşanov'un tasnifine göre, eser iki kubbeli tiptendir. Plovdiv'de 1444'te inşa edilmiş olan İmaret Camii de bu sınıftandır. Muşanov'a göre bu tip camiler genel olarak XV. yüzyıl boyunca yapılmıştır.⁸⁹ Cami, XIV. yüzyıl sonları yahut XV. yüzyıl başlarına doğru inşa edilmiştir.



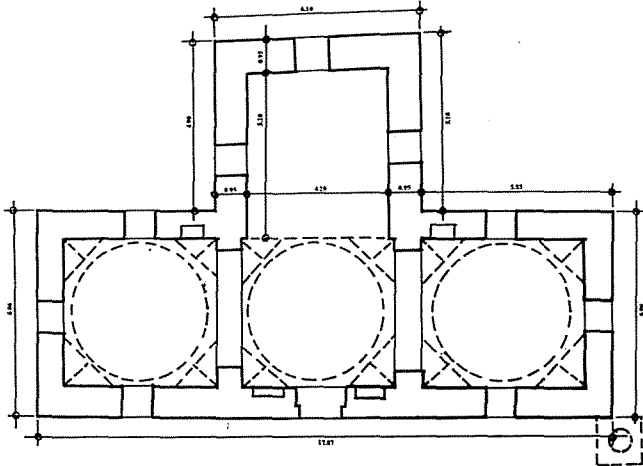
Resim 6. İmaret Camii, İhtiman, Güney-doğu cephesi.

⁸⁸ Eyice, S. Sofya Yakınında İhtiman'da Gazi Mihaloğlu Mahmud Bey İmâret-Câmii. İstanbul, 1975, s. 59.

⁸⁹ Muschanov, N. A.g.e., s.108.

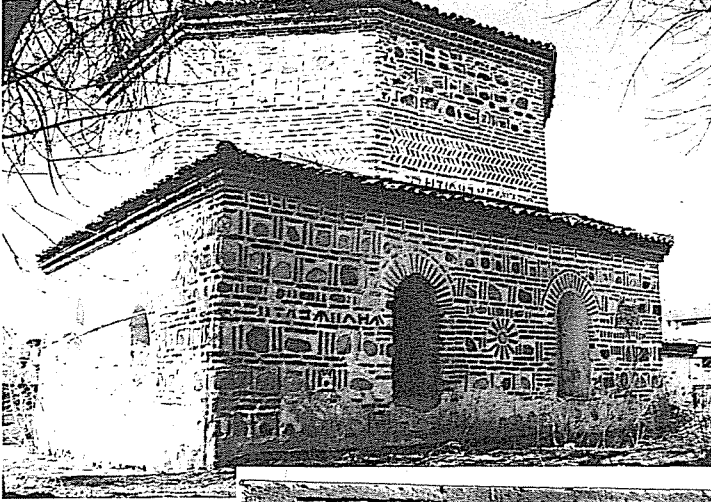


Resim 7. İmaret Camii, İhtiman, Giriş Cehesi



Çizim 6. İmaret Camii Planı

Saçakaltını süsleyen XII–XIV. yüzyıl Bizans mimarî uslûbuna has dışlı friz görüşümüzü desteklemektedir. 1541-1544 tarihli bir mufassal defteri, o zamanlarda Sofya'ya ait İhtiman nahiyesindeki Mihaloğlu Mahmut Bey'in vakfı hakkında da bilgi vermekte. Vakfın giderleri içinde, İhtiman kasabesindeki caminin imamının, zaviyesindeki şeyh, aşçı, kilerci ve katibin maaşları listelenmiştir.⁹⁰ XVI. yüzyıl tarihli başka defterler de aynı türden bilgiler vermektedir.⁹¹



Resim 8.
İhtiman Hamamı,
Güney-doğu cephesi



Resim 9.
İhtiman,
Mehmed Kethüda
Çeşmesi
İnşa Kitabesi

⁹⁰ BOA. TD. 236, s. 607, 608, 609.

⁹¹ BOA. TD. 409, s. 593. TD. 566, s. 660. 12.XII.1520 ile 24.X.1557 arasında yazılmış olan 566 numaralı tapu defterinde İhtiman kasabası, Samako (bugün Samokov) kazasına aittir.

Külliye'nin dikkat çeken bir başka binası hamamdır. Ne zaman inşa edildiğini söylemek zor olsa da, caminin yapılış tarzına benzemesi, bizi hamamın da aynı zamanlarda inşa edilmiş olabileceği düşüncesine yönlendirir. Ayrıca külliye'ye ait çok önceden harap olmuş kervansaray ve çeşme de varmış.⁹² Sadece çeşmenin inşaat kitabesi kalmış olup bugün İhtiman müzesindedir. Kitabeye 0.76x0.50x0.05m. boyutlarında bir mermer levhaya yazılmıştır. Dört satırının her biri, 0.225x0.11m. ebadında olan üç kısma bölünmüştür. Yazılana göre, bu çeşme Mehmet Kethüda'nın hayrı olarak Hicri 1070'te (1659–1660) inşa edilmiştir.

Gözden geçirdiğimiz kitabelerin yapılış tarzı bakımından benzerliği besbelli. Aynı ustanın eseri olması gayet mümkün. Şüphe götürmez bir husus, Papazlı ve İhtiman hayır eserleriyle Mehmet Kethüda'nın adının unutulmayacağıdır.

Novi Han

Sofya'dan bir günlük yol mesafesinde bulunmaktadır. Kervansaray, defterdar Ahmet Paşa tarafından Hicri 1080'de (01.06.1669 – 10.05.1670) inşa edilmiştir.⁹³ Han, XVII. yüzyıldan kalan birkaç Osmanlı vesikasında zikredilir. 1677 tarihli Sofya sicilinde, Yaylak-i Kebir nahiyesine ait Yeni Han'da Bosnalı Abdula adlı şahsın vefat ettiği zikredilmektedir.⁹⁴ Mezkûr hanın etrafında aynı adı taşıyan bir köy de meydana gelmiştir. Han XVIII. yüzyıl sonlarındaki bir isyan sırasında ateşe verilip yanmıştır. Bugüne kadar kalmış geniş tarafının bir duvarı ve birkaç ocağı binanın büyüklüğü hakkında bir fikir verebilir. Binanın uzunluğu yaklaşık 65 m., genişliği ise 32 m. olup damı iki eğimliymiş. Yarı işlenmiş ve kaba kırma taş malzemesinden inşa edilmiştir. Sıraların düzleştirilmesinde kiriş kullanılmıştır.⁹⁵ Yapılış tarzı, XVII. ve XVIII. yüzyıla hastır. Kervansarayın tam karşısında cami varmış, fakat ondan bir iz kalmamış.⁹⁶

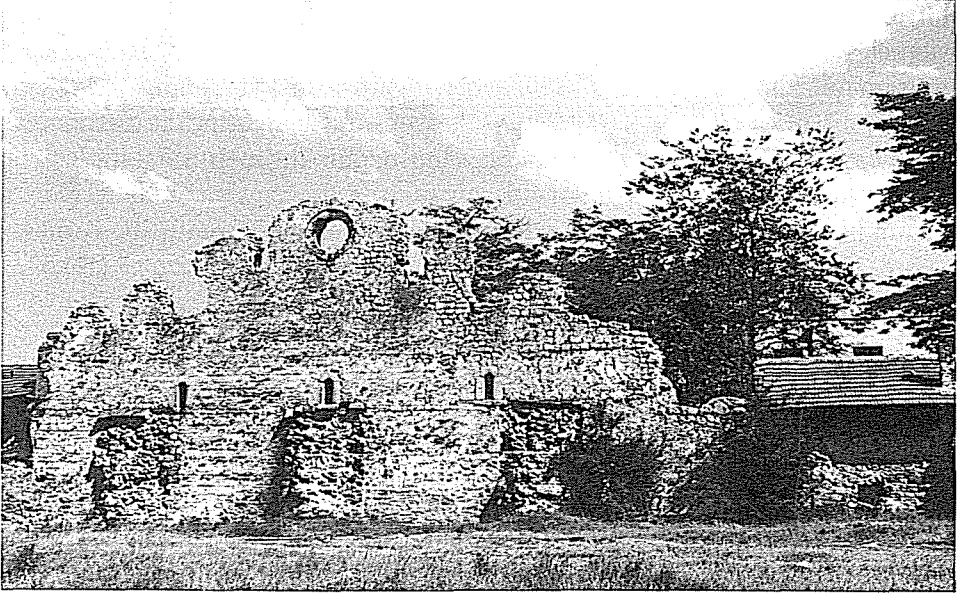
⁹² Kervansaray ve çeşmeyle ilgili bilgi için Bk. *Çelebi, E. A.g.e.*, s. 302 Seyyahın zikrettiği kitabe'ye göre, çeşme 1659 yılında yapılmıştır. *Иречек, К. А.г.е.*, s. 168. *Миятев, Кр. Старини в Ихтиман и Нови хан (Софийско).*– Годишник на Народния музей за 1921. С., 1922, s. 252.

⁹³ Немски и австрийски пътеписи..., s. 151.

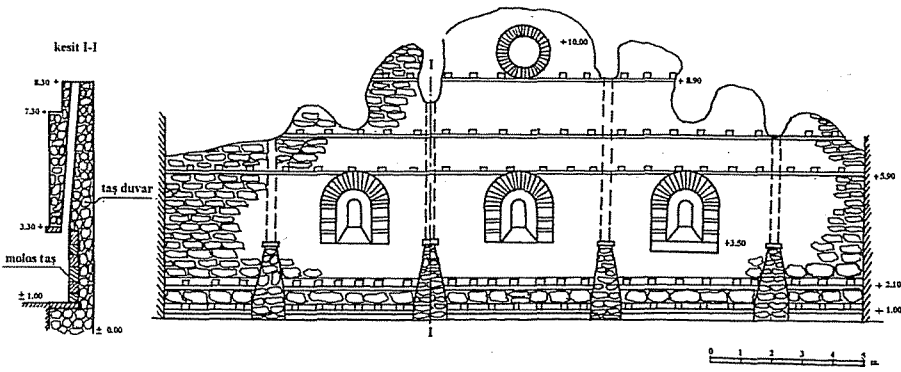
⁹⁴ НБКМ. Ор. отд., S 12, s.138, belge 1.

⁹⁵ *Миятев, Кр. А.г.е.*, s. 254.

⁹⁶ *Иречек, К. А.г.е.*, s. 163.



Resim 10. Novi Han (Yeni Han), Batı Cephesi



Çizim 7. Novi Han, Doğu Duvarının İçten Görünüşü

Üzerinde durduğumuz birkaç Orta Kol menzil külliyesi, XVI-XVII. yüzyılda ulaşım ve iletişimin tanzim ve tertibinde bazı genel özellikler göstermekte. Bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda ana karayollarında emniyet ve süratin sağlanmasıyla ilgilidir. Köprüler, baharda taşan çay ve nehirlerin geçilmesini kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla, Meriç köprüsü askerî gereklere ve kervan ticaretinin icaplarına uygun olarak nehrin kolayca ve çabucak geçilmesini sağlamaktadır. Kervansaray ve imaret tesislerinin, yolculuğun emniyetiyle alakalı olduğu bellidir. Tesislerin büyüklüğü başka bir mâna da taşımaktadır. Kervan ticaretinin hacmi, yol koşullarından daha çok, kervansarayların yolculara hizmet verme kabiliyetlerine bağlıdır. Anadolu'da daha XIII. yüzyıldan itibaren ulaşım tertibinde açıkça görülebilecek bu özellik, Bulgar topraklarında da yayılmıştır. Mesafeler daha kısa, hava şartları daha elverişli ve yolculuk nispeten daha emin olmasına rağmen, âdetler ve tecrübeler, Orta Kol üzerinde kervansaray inşasında korunmuştur.

Orta Kol üzerindeki büyük çaplı inşaa faaliyetleri, mevcut meskûn yerlerin mimarî çehresine önemli değişiklikler getirmiştir. Cami, imaret ve kervansaray inşaatı, Müslümanları celbedip yeni kasabaların meydana gelmesine sebep olmuştur. Bunların etrafında gittikçe yeni kasabaların gelişeceği mimarî merkezler oluşmuştur. Orta Kol üzerinde eskiden bulunan kasaba ve şehirlerde menzil külliyesi inşasında önemli bir husus ise, bunların şehrin veya kasabanın eski Hıristiyan merkezinin sınırlarının dışında kurulmasıdır.